

קדיש יתום

ליד הקבר, בדאבון לב ועצבון רוח, מתוך הגיגים,
רעיונות ומחשבות על מות לבן יקר יעקב ז"ל,
ב"ר יוסף.

"אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרון קיימת
לעולם הבא... עיון תפילה". עיון זה מבהיר לנו, ע"י כך מקרב
ללבנו את הרגשתנו במה ששפתותינו רוחשות — כמעצמן — בתפלה
דרך מצות אנשים מלומדה. הקדישים הנאמרים, דרך כלל, ע"י כמה
אבלים בעת ובעונה אחת ללא אחידות וסדר — הם בדרגה אחרונה
של תשומת לב והבנה, מוסף עליהם לשונם הארמית. מה גדול ההפסד
של אי ידיעת הרעיונות העמוקים והייעודים הנשגבים של הקדיש!

להצבעה על חלק מהרעיונות, הפירושים המטרות והכונות, נידח
מאמר זה בצפייה לתחיית המתים ויבולע המות לנצח וקדיש היתום
עמו.

נסה לעמוד על: מקור הקדיש, גודל מעלתו, שמו: קדיש יתום,
מטרתו, זמן התהוותו, מבנהו, לשונו ופירוש מלותיו ומשפטינו.

מקור "הקדיש"

מן העיון במקורות קשה לעמוד על
מקורו של הקדיש, זמן חבורו, צורתו
הרכבתו והכנסתו לסדר התפילה. ברור
כי עיקר השבח של הקדיש הוא הקטע:
"יהא שמיא רבה" וכו' וע"כ נזכר בתל-
מוד ובמדרשים, עפ"י רב, בשם זה.
"בשעה שישאל נכנסין לבתי כנסיות
ובתי מדרשות ועונין יהא שמו הגדול
מבורך, הקב"ה מנענע ראשו ואומר:
"אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך"

וכו' ¹ "ואמר ריב"ל כל העונה אמן יהא
שמיא רבה מבורך בכל כוחו — קורעים
לו גזר דינו וכו' ² "ומנין לאומר: יהא
שמיא רבה מבורך שעונין אחריו לעולם
ולעולמי עולמי וכו' ³
אמנם נראה מזה שבזמן הגמרא לא היה
נוסח הקדיש שבידינו ואמרו רק קטע
זה. אבל יש אומרים שמלשון הגמרא
מוכח שאמירת הקדיש היתה מנהג
קבוע וידוע עד שלא היה לחז"ל צורך
להודיענו עצם הדבר שאומרים קדיש,

³ (ספרי האזינו לב ג).

¹ (ברכות ג עא).

² (שבט קיט עב).

בשכמל"ו — קדום מאד. בימי בית ראשון ענה הקהל בשכמל"ו, בשעת העבודה בבוקר, פעמיים בכל יום, כשהכהנים קראו: שמע ישראל⁷ וכשנתברכו בברכה כהנים⁸ וביום כפור בשעת העבודה, כל פעם ששמעו את השם המפורש יוצא מפי כהן גדול⁹ וגם דניאל¹⁰ בגלות התפלל תפילה זו בבבלית: "להוא שמה די אלהא מברך מן עלמא ועד עלמא" כאותו קילוס שאמר דוד — 500 שנה לפניו — "ברוך אתה ה' אלוקי ישראל אבינו מעולם ועד העולם.¹¹ בזמן הבית הוסיפו בסוף כל ברכה את קילוסו זה של דוד ועליו ענה העם — בשכמל"ו.

אחר החורבן, כשגזרו הרומאים על למוד התורה ועל התפילה, הקהילו חז"ל את העם בסתר וכבתפילת מלחמה¹² תקעו בשופר וברכו מלכויות, זכרונות ושופרות והעם ענו כבביתמ"ק וסימו בשכמל"ו לזכור ימי התפארת של בית המקדש.

כך הורגלו לסיים כל למוד תורה וכל תפלה בעניית בשכמל"ו ובצורה עממית מובנת יותר: "יהא שמיא רבה מברך" וכו' ומכאן — קדיש דרבנן בסיום למוד תורה, וקדיש בסוף תפילה.

המקור הראשון לאמירת קדיש לאבלים, הוא במסכת סופרים¹³ "אבלים — לנחם

ובאו רק ללמדנו גודל ערך עניית הקטע איש"ר שבקדיש⁴.

במקור אחד, בילקוט שמעוני⁵ נזכר הקדיש בשם פתיחתו "יתגדל ויתקדש".

סמך לזה שלא נאמר הקדיש, כתפילה ובנוסף שלנו, בימי הגמרא אפשר למצוא בזה שלא נמנה על עשר התפילות שאין לאומרן, והמצוות שאין לעשותן, בפחות מעשרה בני מצוה, ברשימה המובאת במשנה מגלה כג. ב. רק מאוחר יותר מוזכר במסכת סופרים⁶ שאין אומרים קדיש בפחות מעשרה, וב"שבלי הלקט" עמ' ד כתוב: "ובתשובת הר"ר אברהם ב"ר דוד זצ"ל מצאתי: על מעשה הקדיש לא נמצא דבר מבורר היטב מן הראשונים".

ע"כ אנו משערים כי הקדיש הורכב ונוסח במשך הדורות. בתרגום ירושלמי לבראשית מט א נאמר, שיעקב אסף שנים עשר בניו והביע בפניהם חששו שיהיו ביניהם עובדי אלילים. ענו כל בניו: שמע ישראל, ה' אלוקינו, ה' אחד. ענה יעקב ואמר: יהא שמיא רבה מברך לעלם לעלמי עלמין. משמע שאיש"ר הוא תרגום העניה שאחרי פסוק "שמע ישראל" — "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", שבח זה -

⁴ (תגר"א גרייבסקי ז"ל בחוברתו "קדיש לעלם" דף ד וכן משמע בסוף תוספות

ד"ה "ועונין" בברכות דף ג עא).
⁵ (ישעיהו תכס עה"פ "פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים").

⁶ (פ"י ה"ז).

⁷ (משנה תמיד ה א).

⁸ (שם ז, ב).

⁹ (משנה יומא ו, ב).

¹⁰ (ב, כ).

¹¹ ("דבה"י א כט, י).

¹² (תענית יז עא).

¹³ (פי"ט הי"ב).

מקור "קדיש יתום"

בקהל ואומר: ברכו את ה' המבורך. ועונין אחריו: ברוך ה' המבורך לעולם ועד, או יאמר יתגדל, ועונין אחריו: יהא שמיא רבה מבורך, מיד מתירין אותו האיש מן הפרענות. ואותו האיש לא הניח בן בעולם ועוב אשתו מעוברת, ואינו יודע אם תלד זכר מי מלמדו שאין לי אהוב בעולם. באותה שעה קבל עליו ר"ע לילך ולחפש אם הוליד בן, כדי שילמדו תורה ויעמידו לפני הצבור. אמר לו: "מה שמך?" א"ל: עקיבא, ושם אשתך? א"ל: שושבינא. ושם עירך? א"ל: לודקיא. מיד נצטער עליו ר"ע צער גדול והלך ושאל עליו, כיון שבא לאותו מקום, שאל עליו, אמרו לו: ישתחקו עצמותיו של אותו רשע. שאל על אשתו, אמרו לו: יימחה זכרה מן העולם. שאל על הבן, אמרו: הרי ערל הוא. אפילו מצות מילה לא עשו בו. מיד נטלו ר"ע ומלו הושיבו לפניו ולא היה מקבל תורה, עד שישב עליו — ר"ע — ארבעים יום בתענית. יצתה בת-קול ואמרה לו: ר"ע לך ולמד לו. הלך ולמדו תורה וקריאת שמע ויח' וברכת המזון, והעמידו לפני הקהל ואמר: ברכו את ה' המבורך, וענו הקהל: ברוך ה' לעולם ועד, יתגדל ויתקדש שמיא רבא. באותה שעה מיד התירו המת מן הפורענות.

אותם — לאחר שיגמור החזן תפילה של מוסף ואח"כ אומר קדיש, ובגאונים מובא כ"קדיש יתום".

הפוסקים הביאו מקורו מהמעשה הידוע שהובא (בשינויים קלים) במקורות רבים¹⁴ "מעשה בר' עקיבא — או בריב"ז — שראה אדם אחד שהיה ערום ושחור כפחם והיה טוען על ראשו מטען טעונין והיה רץ במרוצת הסוס. גזר עליו ר"ע והעמידו, ואמר לאותו האיש: למה אתה עושה עבודה קשה כזאת. אם עבד אתה ואדונך עושה לך כך, אני אפדה אותך מידו, ואם עני אתה — אני מעשירך. אמר לו: בבקשה ממך, אל תעכבני, שמא ירגזו עלי אותם הממונים עלי. אמר לו: מה זה ומה מעשיר? אמר לו אותו האיש: מת אני ובכל יום ויום שולחים אותי לחטוב עצים ושורפין אותי בהם, אמר לו ר"ע: בני מה היתה מלאכתך בעולם שבאת ממנו? אמר לו: גבאי המס הייתי, והייתי מראשי העם ונושא פנים לעשירים והורג עניים. אמר לו: כלום שמעת מן הממונים עליך. אם יש לך תקנה? א"ל: בבקשה ממך, אל תעכבני שמא ירגזו עלי בעלי פורענות, שאותו האיש אין לו תקנה, אלא שמעתי מהם דבר שאינו יכול להיות שאילמלי היה לזה העני בן שהוא עומד

זוהר פ' אחרי-מות, והריב"ש — קטו — כתב שהוא בספרי ותנחומא, בחיי סוף פ' משפטים, מנורת המאור נר א כלל א ח"ב פא, כלבו דרכי משה ועוד).

¹⁴ (מסכת כלה רבתי פ"ב, תנצב"א זוטא סוף פ"ז, מדרש על עשרת הדברות, מדרש רות הנעלם, זוהר רות חדש, "אור זרוע" בשם זוהר חדש פ' לך-לך, ה"בית יוסף" ביו"ד שער הביאו בשם

נוסף ועיין שם.
מכאן אמרו בתנא דבי אליהו רבא דקטן
האומר יתגדל מציל אביו מן הפורענות
וברמ"א ליר"ד שעו סעיף ד "כשהבן
מתפלל ומקדש ברבים — פודה אביו
ואמו מן הגיהנום".

מיד בא לר"ע בחלום ואמר: יהיה רצון
מלפני ה' שתנוח דעתך בגן עדן שהצלת
אותי מדינה של גיהנום. מיד פתח ר"ע
ואמר: יהי שמך ה' לעולם ה' זכרך
לדור דור". ובספר "טעמי המנהגים"
עמ' תנו מביא מ"קצור השל"ה" מעשה

גודל מעלת הקדיש

להפסיק לקדושה באמצע תפילת "שמונה
עשרה"¹⁷ ובכל זאת יש בגמרא מחשבה
ושאלה "מהו להפסיק ליהא שמו הגדול
מבורך?" וענו: "לכל אין מפסיקין חוץ
מן יהא שמו הגדול מבורך, שאפילו
עוסק במעשה מרכבה". אמנם לא נפסקה
כך הלכה, אך היתה כזו הוא אמינא
ואפילו מסקנא, לדעת יחידים.
תוספות¹⁸ בשאלה למה נאמר ה"קדיש"
בארמית (וראה להלן פרק מיוחד לשאלה
זו) כתבו: "שלא יבינו המלאכים ולא
יתקנאו בנו". נמצא שהקדיש, בארמית,
גדול מהקדושה שבעברית שבה אין
מקנאים המלאכים. ונראה הטעם כדלהלן.
שלוש פעמים בתפילה אנו אומרים קדושה
ד"קדוש קדוש קדוש". אחת, ב"יוצר אור",
בה אנו רק מספרים כיצד מקדישים
המלאכים את ה' ("וכולם משבחים ..
כולם כאחד עונים ואומרים קדוש וכו')
בשניה, בחזרת הש"ץ, אנו כבר מקדשים
עם המלאכים ("נקדישך ... כשם שמקדיש
שים") ולקדושה זו מחכים המלאכים
עד שאנו נתחיל¹⁹ ובשלישי, (ב"וכא

בגמרא ברכות¹⁶ כתוב: "העונה יהא
שמייה רבה מברך — מובטח לו שהוא
בן העולם הבא" ובגמ' סוטה¹⁶ "מיום
שחרב ביהמקד — אין יום שאין
בו קללה ולא ירד הטל לברכה וניטל
טעם הפירות וכו', אמר רבא, וכל
יום ויום קללתו מרובה משל חבירו
וכו'". שואלת הגמ' "ואלא עלמא אמאי
מקיים?" (= מאחר שהקללה הולכת
תמיד ורבה — רש"י, על מה נשען בכ"ז
קיום העולם?) אקדושה דסידרא ("קדוש
קדוש קדוש" שב"ובא לציון") ואיתהא
שמייה רבה דאגדתא (= רש"י, שעונין
אחר ההגדה שהדרשן דורש ברבים, בכל
שבת היו נוהגין כך, ושם היו נקבצין
כל העם לשמוע, לפי שאינו יום של
מלאכה ויש כאן תורה וקדוש השם").
ועל קדיש זה שאומרים אחרי למוד
תורה — העולם קיים בגלל "תורה וקדוש
השם" שבו.

גדולה מעלת הקדיש על מעלת הקדושה,
אעפ"י שהגמרא בסוטה אומרת שעל
שניהם נשען קיום העולם. שכידוע אין

¹⁸ (ברכות ג א).

¹⁹ (חולין צא ב).

¹⁶ (נז ע"א).

¹⁶ (מט א).

¹⁷ (ברכות כא ב).

בהרבה כוחו לקדש כל העולמות, מה שאין מלאכים יכולים, וע"כ נאמר באר"מית שלא יתקנאו בכה ישראל.

ועוד במעלת הקדיש מספרת הגמ' בבר"כות ²⁰ "אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי מתלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל, בא אליהו זכור לטוב והמתין לי על הפתח... ואמר לי: מה קול שמעת בחורבה זו? ואמרתי לו: שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת: אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות. ואמר לי: חייך וחיי ראשך, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום ג פעמים אומרת כך. ולא זו בלבד, אלא בשעה שישאל נכנסין לבתי כנסיות ובתי מדרשות ועור"בין יהא שמו הגדול מברך, הקב"ה מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אור"תו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם".

ובזוהר ²¹ ההיכל השני נמצא לפני מן ההיכל הראשון וכו' ולפנים מהיכל זה נמצאים כל אלו שמקדשים בכל כוחם שם אדונים ועונים אמן יהא שמייה רבה בכל כוחם, אלה קיימים בתוך היכל זה והאש הכוללת כל הגוונים — מאירה להם. וב"תרומה ²² בזוהר: קדושה זו — של הקדיש — אינה כשאר קדושות שהם משלשים, אבל קדושה זו עולה בכל הדרכים למע"לה וכו' ושוברת מנעולים ובריחים מבר"זל קליפות רעות וכו' יותר משאר השב"ר

לציון" אנו כבר מקדשים בעצמנו, מעצ"מנו "ואתה קדוש יושב תהילות ישראל" שה' מצפה, כביכול, לתהלותינו. ובקדו"שה זו אנו כבר מוסיפים לעברית גם תרגום — פירוש לקדושה המשולשת.

1. קדוש בשמים "קדיש בשמי מרומא".
2. קדוש גם בארץ "קדיש על ארעא".
3. קדוש לעולם הבא "קדיש לעלם ולעלמי עלמיא". (ועיין שם בחולין צא ב ובמהרש"א ההבדל בין ישראל למלא"כים). ע"כ על קדושה זו האחרונה דסד"רא של "ובא לציון" הנאמרת מצד ישראל בעצמם ומבוארת בתרגום על הקדשת ה' בכל העולמות כאן ובבא"קיים העולם. אולם אפילו קדושה נפלאה זו אנו אומרים, אמנם מעצמנו, אך בל"שון שמשתמשים בה מלאכי השרת ("וק"רא זה אל זה ואמר" "ותשאני רוח ואש" מע אחריו"). אבל בקדיש — א) כולו שבח ישראל מעצמם ב) ובלשונם. שהרי בני האדם אומרים: יתגדל ויתקדש שמיה רבא... בעלמא די ברא (קדוש על הארץ) יהש"ר מברך לעלם ולעלמי על"מיא, בדי' העולמות — אצילות, בריאה, יצירה, ועשיה, כמפורש בספר "נפש החיים".

קדיש מגלם איפוא ההבדל בין המלא"כים שנבראו קדושים, "בורא קדושים", לבין מעלתם הגדולה של ישראל המקד"שים את עצמם "קדושים תהיו" "והת"קדישתם ותייתם קדושים", וע"כ גדול

²² (קכט).

²⁰ (ג א).

²¹ (בראשית לח).

מר למלאה"ש: בואו וראו עם זו שיצר-
תי לי כמה הם משבחים אותי. באותה
שעה מלבישים הוד והדר לפניו. וממדי-
רש תנחומא מביא שם: א"ר ישמעאל:
סח לי זנגיאל שר הפנים: אמר לי
(ה'): ידידי, שב בחיקי ואגיד לך מה
תהא על ישראל. ישבתי בחיקו והיה
מסתכל בי והיה בוכה וז"מעות יורדות
מעניו ונופלות על פני. ואמרתי לו:
הדר זיוי מפני מה אתה בוכה? אמר לי:
בוא ואכניסך ואודיעך מה גנוז לישראל,
עם קדוש. תפסני בידו והכניסני לחדרי
חדרים ולגגיו גגנים ולאוצרות של פנק-
סים ופתח והראני אגרות כתובות צרות,
ומשונות זו מזו. אמרתי לו: אלו למי?
א"ל: אלו לישראל. א"ל: יכולים ישר-
אל לעמוד באלו? א"ל: למחר בו ואראך
צרות משונות מאלו. אשר למות —
למות, ואשר לחרב — לחרב, ואשר לש-
בי — לשבי. א"ל: הדר זיוי, וכי ישר-
אל בלבד חטאו? א"ל: תהא יודע שבכל
יום ויום מתחדשים עליהם גזרות קשות
מאלו, וכיון שישראל נכנסים לבתיכ"ג
ובתימ"ד ועונים: איש"ר, מיד אנו מני-
חים אותם לצאת מחדרי חדרים. עד
כדי כך גדול הקדיש הנאמר בכוונה.

היום ובנה²³ "כמה חבורות חבלות
מתאספות עליהם בגיהנם וכו', בזמן
שישראל עונים בקול רם איש"ר, הקב"ה
מתמלא רחמים וחס על כולם ורומז
למלך הממונה על שערי הגיהנום וכו'
וכו'".
ואמר ר' יהושוע בן לוי: "כל העונה
איש"ר בכל חוהו — קורעים גזר דינו"²⁴
של שבעים שנה, דהיינו כל שנות חייו,
אפילו נגזר עליו בנעוריו²⁵ ואמר ר"ל:
פותחים לו שערי גן עדן "ואמר ר"י —
אפילו יש בו שמץ עבודה זרה — מוחלין
לו".

ועוד על מעלתו וכוחו של הקדיש במח-
זור ויטרי סי' פז בשם מדרש משלי פי"ד:
"בא וראה שבחו של הקב"ה, אעפ"י
שיש לפניו אלף אלפים ורבי רבבות של
מלאכי השרת שמשרתים לפניו אינו
רוצה בשבחן של כולן, אלא בשבחן של
ישראל. שנאמר: "עם זו יצרתני", למה?
שיגידו בשבחן של הקב"ה, שנאמר:
"תהלתי יספרו"... אימתי הקב"ה מת-
עלה בעולמו? בשעה שישראל נאספים
בבתיכ"ג ובבתימ"ד... ועונים איש"ר, באור
תה שעה — שמח ומתעלה בעולמו ואור

ה ש מ "קדיש יתום"

ונזכר ראשונה במסכת "סופרים"²⁶ קדיש
הוא, בעברית, "קדוש" ופירושו שבח
קדוש, נבדל רם ונשגב ומרומם על כל
השבחים והראיה — שעלה על דעת

השם "קדיש" מיוחד לשבח זה. לא מצא-
נו זכרו בתלמוד ומדרשים. נראה שנקרא
כך לראשונה אחר חתימת התלמוד, בימי
רבנן סבוראי או בתחילת ימי הגאונים.

²⁵ (כך גי' הר"ן ברכות פג ד ציג ב
והרא"ש שם סי' יט).

²³ (סב).

²⁴ (שבת קיט ב).

את הדין מתקדש שמו הגדול יתברך. וקדיש זה נקרא "קדיש יתום" או בע"ב בור שמחסרים בו הנוסח: תתקבל צלות-הון (שקיים בקדיש שלם ועל כן נקרא "יתום") או בעבור שהיתומים אומרים אותו²⁸ ("סדר עבודת ישראל" — בער עמ' 131).

הגמרא, בהוה אמינא²⁹ לומר שלכל דבר אין מפסיקין באמצע תפילת "שמונה עשרה חוץ מל"הא שמו הגדול מבורך (שהוא עיקר הקדיש) שאפילו עוסק במעשה מרכבה — פוסק²⁷. ומעוד טעם נקרא "קדיש" — משום שיש בו צדוק הדין שמקבל החי גזר דין המיתה (כדל"הלן בפרק "מטרת הקדיש") וע"י צדוק

מ פ ר ת ה " ק ד י ש "

(2) על לא תעשה — תשובה ויום כפור.
(3) על ל"ת שחייב כרת או מיתה — תשובה, יו"כ ויסורין ממרקים.
(4) על חלול השם — תשובה, יו"כ, יסורים, ומיתה מכפרת.
ואם לא זכה המת לעשות תשובה בעוון חלול השם, הרי בקדוש השם ב"קדיש" לעילוי נשמתו ובעניית הצ"ב בור, איש"ר — מתכפר גם עוון חלול השם. ובאמת לא רק בחטא מיוחד לח"לול השם, כי אם גם בכל חטא — בין אדם למקום ואף לחבירו — מתחלל שם ה' ע"י החטא וצריך כל אדם כפרה על כך. והעיקר שב"קדיש" לא יתכון להגן על המת, כי אם רק לקדש שם ה' ולק"ב עליו הדין.
גם יש ב"קדיש" ממדת צדוק הדין, שלא ירהר האבל, ח"ו, מתוך מרירותו אחר מדות ה' ומשפטו ויקבל באמירת "יתגדל ויתקדש" דין מלכות שמים שדרכי ה'

תקנו חז"ל תפילה רמה זו לשבח בה את הקב"ה ולקדשו ברבים²⁹ (סדור בער עמ' 120). היות ומתנאי שלמות האמונה להאמין — א. שה' מנהיג העולם ומקרי"ב. שעם היותו מנהיג העולם, הריהו נפרש מכל ח"י, כמשמעות המילה "קדוש" — פרוש ומובדל, הרי בקבלנו את הדין על מות יקירנו ובהביענו אמונתנו כי מה' יצא דבר ואעפ"י שהוא מנהיג הבר"י אה — מובדל הוא הימנה ובאמרנו במק"רה המות: "יתגדל" (= גדול בהנהגת העולם) ויתקדש (= קדוש ומובדל שמיה רבה", מקדשים אנו את שמו ברבים (דובר שלום באוצר התפילות ריח).
עוד יש ב"קדיש", לבד מקדוש שמו הגדול, גם פדיית אביו או אמו מן הפורענות³⁰ ע"י קדוש שם ה' וע"י כפרת עוון חלול השם. שהרי יש ד סוגי כפרה:
(1) על עשה — תשובה מכפרת.

(438).

²⁸ ("סדר עבודת ישראל" — בער עמ' 131).

²⁹ (סדור בער עמ' 120).

³⁰ (הכלבו ודרכי משה ורמ"א ביו"ד שעו).

²⁵ א (פרק טז הלכה יב ופי"ט ה"א והי"ב

ופכ"א א"ו).

²⁶ (ברכות כא ב).

²⁷ (עיון תפילה "באוצר התפילות" עמ'

והנה טוב מאד" וכו'. ולכן תקנו "קדיש" שיתגדל ויתקדש שמו וכו' לפרסם צדקתו בהנהגתו ושהכל ברצונו וחכמתו "בעלמא די ברא כרעותיה". וקבלת דין זה, עבודת ה', מפרסמת ומגדלת שמו יתברך, "כש" ישראל עושים רצונו של מקום — אז מתגדל שמו של הקב"ה" ³⁵ ומקיימים אנו בזה הדרכת המשורר תהלים ³⁶ "צרה ויגון אמצא (אז) ובשם ה' אקרא" ואיוב ³⁷ אמר: "ה' נתן וה' לקח — (ותגובתי) יה שם ה' מבורך". וזו סבת הברכה "ברוך (אני מברך ה') על אף מה שקרה לי, כי הוא) דיין האמת".

וע"כ אחר הקבורה אנו אומרים "צדוק הדין" ולאחריו "תגדל ויתקדש".

ועוד בטעם הכפרה ש"בקדיש" — כש הביאו עגלה ערופה, התפללו הכהנים: "כפר לעמך ישראל וכו' ומסביר הספרי ³⁸ שתפלתם אינה רק כפרה לחיים, אלא גם לאלה שמתו "אשר פדית" — ל' עבר. זה מלמדנו "שהמתים צריכים כפרה" ³⁹ ובחשמונאים ב מסופר שבגמר מלחמתם הביאו כפרה. קרבן בעד המתים לכפר עליהם. ועיין דברי רבנו בחיי על פרשת עגלה ערופה ומסקנתו שם לגבי "קדיש".

ומשפטיו — אמת וצדק. שהרי כל כך שונות ומשונות וסותרות דרכי הבורא ואינן נתפסות בהשגתנו, ונשגב מבינתנו להבינו, ובעיקר במקרה אבילות אנו שואלים — למה? ולמה דוקא צעיר זה, ומדוע הטובים והצדיקים? ובכלל מלא העולם יצורים שאיננו מבינים תכלית בריאתם. על בריאת האדם שאלו המלאכים: מה אנוש כי תזכרנו ⁴⁰ ובמדרש רבה הוסיפו להקשות: למה נבראה צרה זו, והרי כמה רשעים מכעיסים את ה', ולמה זה עשיר וזה עני וכו'. ומה טעם יצירת הברואים המשחיתים והטורפים, החידקים המזיקים. ובראיית דרכי ה' יכול לטעות כשרואה צדיק ורע לו, רשע וטוב לו, ואומר: "ואני כמעט נטיו רגלי וכו' כי קנאתי בהוללים וכו' אך ריק זיכיתי לבבי" ⁴¹ ושואל "מדוע דרך רשעים צלחה? ⁴² ואעפ"כ חייב להאמין כמאמר "ר"י אמר רב: כל מה שברא הקב"ה בעולמו — לא ברא דבר אחד לבטלה" ⁴³ ועל הפסוק "ויתרון ארץ בכל היא" אמרו במדרש רבה על קהלת אפילו דברים שאתה רואה יתרון בעולם המה בריאתו של עולם ולתכלית. ככתוב: וירא אל' את כל אשר עשה

זמן התהוות ה"קדיש"

רק במסכת סופרים, מכל מקום כבר נאמר עוד בימי בית המקדש וע"כ אולי

נוסף על הנכתב לעיל בפרק מקור הקדיש יש לשער שאעפ"י שנוצר ראשונה

³⁵ (מכלתא פו א).

³⁶ (קטז ד—ה).

³⁷ (א, כא).

³⁸ (דברים כא, ח).

⁴¹ (סנהדרין לח).

⁴² (תהלי מעג).

⁴³ (ירמיהו יב).

⁴⁴ (שבת עז).

אלא רק — "שמיה רבא", "שמיה דקודר" — שא בריך הוא, "ואבוהון די בשמיה", כינויים אלה מופיעים עוד לפני החורבן, לדוגמא במסכת אבות "שמא" (פעם אחת) הקב"ה (ג פעמים) "אבינו שבשמים" או "שמים" (ח פעמים).

לא נזכרים בו, אין שאר הבקשות, בק" שה על בנין ביהמ"ק וירושלים, כי נאמר עוד לפני חורבנם. התוספת "ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה"⁴⁰ שייכת כבר להבדל בין נוסח א"י ובבל. ראוי גם לשים לב שבתפילה נשגבה זו אין מופיע, אף פעם, שם ה' במפורש,

מבנה ה"קדיש"

א. שבח והלל: "יתגדל ויתקדש שמו הגדול בעולם אשר ברא כרצונו" (באר-מית)

ב. בקשה: "וימלוך מלכותו ויצמיח ישועתו ויקרב משיחו בחייכם ובימיכם ובחיי כל בית ישראל מהר ובזמן קרוב" (ארמית).

ו. בקשה נוספת: "יהי שלום רב מן השמים וחיים עלינו ועל כל ישראל" (ארמית ועברית).

ג. עניית הקהל: "ואמרו אמן, יהי שמו הגדול מבורך לעולמי עולמים" (ארמית).

ז. פנייה לקהל: "ואמרו אמן".

ד, שבח והלל: כפול שמונה: א) יתברך ב) וישתבח ג) ויתפאר ד) ויתרר

ח. סיום בבקשה: "עושה שלום במרו"מיו — הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל" (עברית).

מם ה) ויתנשא ו) ויתהדר ז) ויתעלה שהוא מעל כל הברכות ושירות ותשבחות ח) ויתהלל (עברית) שמו של הקב"ה ונחמות הנאמרות בעולם (ארמית).

ט. ופניית סיום לקהל: "ואמרו-אמן". כמבנה שמונה עשרה דעמידה, שיש לפי תוח בשבח והלל לפני הבקשות, אף כאן פותחים בשבח ומבקשים, חוזרים לשבח ומסיימים בבקשות.

ה, פניה לקהל: "ואמרו-אמן".

שפת ה"קדיש"

ושורות בעברית? כבר הזכרנו את התוספות בברכות⁴¹ (ג ע"א ד"ה "ועונין") המטפלים בשאלה

העיון הנ"ל במבנה, מפנה תשומת לבנו לשאלות — א. מדוע נתקן ה"קדיש" בארמית? ב. מדוע עורבו בו מילים

⁴¹ (ג ע"א ד"ה "ועונין").

³⁰ (הוריות ו ע"א).

⁴⁰ (המופיעה בנוסח הרמב"ם, תימן וספרד).

סי' נו הסביר טעם זה באריכות, עיין שם ותראה נחת.

מצורף לזה הטעם שהזכרנו לעיל בגדלות הקדיש על הקדושה, שבקדיש אומרים ישראל מעצמם ובלשונם — וע"כ זה בארמית, שהיא לשונם.

ובכלל זה הזכיר קנאת המלאכים בתפילה שאנו מתפללים להחשת הגאולה, כי לעתיד הצדיקים יהיו גדולים מהמלאכים, כי טבע המלאך להיטיב וע"כ אין לו שכר על הטובה ואין בו התעלות והשתפרות ("שרפים עומדים" — ואינם מתקדמים) אבל צדיק, בעל בחירה, מתגבר על יצרו כדי לעשות טוב ומתקדם והולך תמיד ("ונתתי לך מהלכים" — שאדם הולך ומתקדם — בין העומדים האלה, המלאכים הנשארים כברייתם, על עומדם) וע"כ בהחישנו הגאולה יתקנאו המלאכים ויעכבו תפלותינו.

ובתניא כתב שמכיון שגזרו האויבים שלא לומר "קדיש" — אמרוהו בארמית והאויבים לא הבינו, והשאירו תקנה זו, גם אחר בטול הגזירה, זכר לנס ולפלא ועוד יש טעם נכבד מובא בסדור היעב"ץ עפ"י הקבלה ואין כאן מקומו.

הסבר היסטורי מענין, בפירוש "עין תפלה" באוצר התפילות ריט: "ונראה שעיקר תקנתו היתה בלשון הקדש וכך אמרוהו בא"י, ששם השתמשו בלה"ק לכל דברים שבקדושה (כדאייתא בירור שלמי שקלים פג סוף הלכה ה) ... ובבבל העתיקהו ללשון ארמית, השפה המדוברת

א'. "מה שאומרים העולם, שלכך אומרים "קדיש" בלשון ארמית, לפי שתפילה נאה ושבה גדול היא, על כן נתקנה בלשון תרגום, שלא יבינו המלאכים ויהיו מתקנים בנו. וזה אינו נראה, שהרי כמה תפילות יפות שהן בלשון עברית? אלא כנראה כדאמרינן בסוף סוטה אין העולם מתקיים... ואיחא שמיה רבא דבתר אגדתא", שהיו רגילים לומר קדיש אחר הדרשה, ושם היו עמי ארצות ולא מבינים כולם לשון הקודש, לכך תקנהו בלשון תרגום, שהיו הכל מבינים, "שזה היה לשונם" עד כאן התוספות.

סיבה זו שמביאים התוס', מתאימה גם למטרת הקדיש שהבאנו מסדור בער (לעיל) לקדש ברבים שם ה', שאין קדוש שמו אלא אם נאמר בלשון מובנה וזו היתה הלשון המדוברת אז. ו"בשמים ראש" באוצר התפילות כתב שאפילו גויים יבינו אותו.

בוזר תרומה⁴² שהבאנו לעיל מוסבר שכדי "לשבור הכו' והסטרא אחרא" (כוחות אחרים, מנוגדים לכח הקדושה) "בעיניו למימר לה בלישנא דסטרא אחרא" וע"כ גם אינו נאמר ביחיד, כי אם בצבור, שגדול כוחו.

וסבה שהוזכרה בתוס' ומובאת בספרים רבים, שלא יתקנאו המלאכים בשבח נאה זה, הוסיף הטור⁴³ שמאחר והקדיש מזכיר לקב"ה חורבן הבית⁴⁴ ומתנחם "וכביכול שיש דאגה (מהחורבן) לפניו, ואם יבינו המלאכים זה, יקטרגו עלינו, ע"כ אומרים אותו בלשון שלא יבינו". "ולבוש"

⁴⁴ (כבגמ' ברכות ג ע"א).

⁴² (תכט).

⁴³ (או"ח סי' נו).

רת בפי כל העם". ועפ"י רעיון זה מבאר שם יפה שבכל הגמרות שנאמרו בא"י כתוב "יהי שמו הגדול מבורך" ⁴⁶ והגמ' רות שנאמרו בבבל מזכירות בארמית: יהא שמיה רבא ⁴⁶. בסכת ערוב מילים ומשפטים עבריים בארמית כתב במחזור ויטרי סי' ט: המילים הראשונות "יתגדל ויתקדש" מיוסדות על לשון יחזקאל ⁴⁷ "והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גויים רבים וידעו כי אני ה'" שזה תוכן ומטרת הקדיש. ומאחר שנשמך על לשון הפסוק, התחיל, כבפסוק, בעברית. יחזקאל אומר שלע"ל ידעו גויים רבים "כי אני ה'" ועתה אין יודעים, שעתה נכתב שם ה' באותיות יוד, הא, ואו, הא, אך אסור לנו כך לקרותו וקוראים באלף, דלת, נון, יוד וכשקריאתו אינה ככתיבתו — פגום השם, ולע"ל תהיה קריאתו ככתבו "ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (זכריה יד) ורק אז "ידעו גויים רבים כי אני ה'" ויכירו שמו המלא. והקדיש הוא תפילה לגאולה (כנ"ל) ולמילוי שמו הגדול "שמיה—רבא", יהי שם י"ה (שמ/י"ה) רב, גדול, מלא כמאחז"ל "כי יד על כס י"ה, שלא יהא שמו שלם וכסאו שלם עד שיימחה זרעו של עמלק". ע"כ כשאנו מתכונים לחסרון שם ה' בגלות (ומתפללים למי-לוי בגאולה) אנו עוברים מהעברית של

"יתגדל ויתקדש" לארמית שבגלות בהז' כרת השם שבגלות "שמיה רבא" ומבק' שים ששם י"ה יהיה רב, גדול, מלא (ולפי"ז אין לומר אח"כ יהא שמיה רבא מברך" אלא "יהא שמיה רבא", "מברך לעלם" וכו') וממשיכים "מבורך לעולם וכו' — דהיינו, לעולם הבא. ומשעברנו לארמית בגלל שם ה' "שמיה", אנו ממשיכים בארמית עד להזכרה שנית של "שמיה", "יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיה".

חזרנו — אחרי תפילה לגאולה ומילוי השם — לשבחים וע"כ אנו חוזרים, כבהתחלה (יתגדל ויתקדש) לעברית של שמונת השבחים (יתברך וישתבח.. ויתהלל) ושוב נפגשים בשם ה'. וחוזרים לארמית ("ויתהלל, שמיה דקדושא בריך דקדושא בריך הוא"). נמצא, עיקר הק' דיש היה בעברית אך כיון ששם ה' — ובקשת מילוי בגאולה מזכירים את הגלות ופגם שמו הגדול ואין לבטאו בעברית, כי אם בארמית, אנו ממשיכים בארמית עד אחרי הזכרה נוספת של השם, חוזרים לעברית, עוברים, בפגישה הבאה עם השם, שוב לארמית.

יבסי' פז הוסיף הסבר אחר לפי הטעם של קנאת המלאכים על צער ה' הנגרם לו ע"י אמירת יהא שמיה רבא המזכירה לו גלות ישראל ⁴⁸ ע"כ מתחילים ישראל

⁴⁶ (ר') יהושע בן לוי, שבת קיט ע"ב, שהרי קג ב ועוד).

לוי אביו היה בבבל בימי ר"ח ב"ה — (לח, כג).

⁴⁸ (כדברי הגמ' בברכות ג א).

⁴⁵ התנא הא"י ר' יוסי בברכות ג ע"א, תנא דבי אליהו באלהיו רבא פרקים ו, ז, יז, כ; כב, ואוקימתת הגמ' ברכות כא ע"ב — את דברי תלמידי ר' יוחנן שהיו בא"י שר"י היה ראש ישיבה בטבריה — "היינו לבני ישיבת א"י".

לשבח בעברית (יתגדל ויתקדש) "כדי שיבינו המלאכים שבה משובת שישראל משבחים לאביהם שבשמים ולא ירגישו בעצב מחמת מה הוא בא". ועוברים להזכרת הגדול בשמו הפגום בארמית המעציבה את ה' שלא יבינו המלאכים בעצב וידחו התפילה. וכשרואים המלאכים את הקב"ה עצב "ומנענע בראשו" כששור מע איש"ר, מיד אחרי האיש"ר חוזרים לשבח בעברית (יתברך וישתבח) ושוב לא מבינים המלאכים על מה עצב ה' שהרי ישראל משבחים אותו ואז חוזרים להזכרת הגלות העצבה שאין המלאכים מבינים. ומבקשים שיתנחם ה' מאותו עצב ("לעילא... מכל נחמתא"). נמצא, עירוב העברית להסחת דעתם של המלאכים מעצב ה' כדי לאפשר המשך בקשת הגאולה.

עפ"י זה יובן שרק תפילות יחיד, הזקוקות למעבר דרך המלאכים, אינן בארמית, אבל צבור, ששכינה עמהם ותפלתם עולה לה' בלא מלאך, וכן יחיד בעת צרה שבוכה ונאנק שה' שומעו כי "שערי דמעה לא ננעלו" ⁵¹ אלה יכולים גם בארמית, וכך נפסק בגמרא ⁵² "ותפלה בכל לשון? ותא"ר אל ישאל אדם צרכיו בלשון הארמי? לא קשיא הא (דרב, דאל ישאל בארמית) — ביחד, והא (בכל לשון, אפי' ארמי) — בצבור".

ואולי — מוסיף רבינו יהודה הג"ל — באמת אין המלאכים יודעים שום לשון זולת לשון הקודש, לשון המלאכים. כללו של דבר: אין המלאכים מוכנים להעביר כל תפלה שאינה בלה"ק מתוך חבתה וקדושתה. ולכן — תפלה שהיא גם ליחיד גם לצבור — רק בלה"ק כדי שתשמע גם כשיתפללנה יחיד, וכך הוא כל נוסח תפלותינו וקריאת שמע ושמונה עשרה, תחנון וכו' וכו'. רק "קדיש" ו"יקום פורקן" שנאמרים רק בצבור, ולא ביחיד, נאמרים ארמית, לאו דוקא כדי לעקוף המלאכים אלא מכיון שזו שפה קלה, צחה, מובנת ומדוברת יותר בזמנם. ובעצם רצו שכל התפלות תהיינה מובנות, ובארמית, אך לא העזו חז"ל לפגום

ענין זה שאין המלאכים מכירים לשון ארמית טעון הסבר. כך מובא בגמרא ⁴⁹ "אמר רב: אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, לפי שאין מלאכי השרת מכירים אותו". יפלא, כיצד מכירים הם כל לשון לע"ז ורק ארמית לא, דוקא ארמית הקרובה לעברית? מסביר רבנו יהודה ב"ר יקר (רבו של הרמב"ן) ב"פירוש התפילות והברכות" עמ' יט, שהארמית דוקא קרובה ללשון הקודש, כדברי הגמ' ⁵⁰ ש"לא הגלה ה' את ישראל לבבל אלא מפני שקרוב לשונם ללשון תורה" ("ולא תשכח תורה מהם מהר" — רש"י) ומ"ש שום שארמית היא "לשון צח וקצר וק"רוב" לעברית, הית נוח יותר לישראל

⁵¹ (במ' נט ע"א).

⁵² (סוטה לג, א).

⁴⁹ (שבת יב ע"ב).

⁵⁰ (פסחים פז ע"ב).

בתפלות — שחרית, מנחה וערבית — מכפי שתקנום האבות ומאותה לשון של התפלות מדאורייתא (מקרא בכורים וחלי צה וכד'). ואעפ"י שעיקר התפלה הוא — שתהיה מובנת ואז לא הבינו כלל עברית, ואעפ"פ ש"תפלה בכל לשון" — בכל זאת לא תרגמו שום תפלה לארמית — או מפני שרצו להשאיר תקנת האבות, או כדי שתשמע, ע"י המלאכים, גם תפלת היחיד, כדלעיל.

כך תובן גם התקנה לקרא הפרשה "אחד תרגום" כ, באותו זמן, לא הבינו העם עברית כלל "ואעפ"כ, חייבו לומר המקרא פעם אחת יותר מן התרגום ("שנים מקרא") לפי שלשה"ק הוא דבר שבקדור שה, עשו קריאתה — עיקר. וע"כ גם לא נגעו בתפלות עצמן, אבל כדי שיהא גם משהו מובן בתפלה, תקנו לפני ואחרי התפלה, לומר קדיש בארמית מובנת. כך ניתן גם להסביר מדוע רק בקדיש — ולא בשום תפלה — מופיעה הקריאה לכל העם "ואמרו אמן". כי אין לענות אמן על מה שאין מבינים, שהיא "אמן יתומה", ואת התפלות בעברית לא היבנו, אבל קדיש בארמית שהבינו אמרו לעם לומר "אמן". ואעפ"כ גם ב"קדיש", שעיקרו כאמור

שבח לה' השאירו העיקר, מלות הש"ב, בלשה"ק, לשון הפסוקים. ופתחו בעיקר, בשבח בעברית בל' הפסוק "התגדלתי והתקדשתי" — יתגדל ויתקדש. ומיד אומר החזן "שמיה רבא מברך לעלם" וכי שזו תוספת שלנו על הפסוק, ולפיכך — בארמית. ושוב השבח — ז' שבחים "יתברך וישתבח... ויתהלל" שהם עיקר — בל' הפסוקים (ע' להלן מקור בפסוק על כל שבח), בעברית וכדי שיבינו ויענו אמן חוזר להסביר השבחים בלשון שלנו, ארמית, משום שהיא תוספת שלנו "שמיה דקב"ה לעי" לא... דאמירו בעלמא ואמרו אמן". מצאנו, איפוא, מספר הסברים מאלפים — כולם באותו עקרון — להוכיח כי אין כאן ערבוב ארמית בעברית כי אם שיטה, סדר והגיון. ולבן־דורנו ייאמר: לבד מה שזכית להבין לשה"ק וכל התפלה, לבד מה שראוי לשמור ולשמור תקנת רבותינו, על סבותיה, יהא ה"ק־דיש" הנאמר על מות יקירך, נאמר בארמית, לשון שאינך מבין, לאלפך וללמדך כי את כל ענין המות והחיים — שלפני — המות, אינך מבין. קבל וצדק את דין החותך חיים לכל חי.

פירוש ה"קדיש"

מוע את הקדיש בהבנה, לקדש שמו ברבים. יתגדל ויתקדש — על שם הכתוב⁵⁸ "והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני

היות וכל עוצם זכות הקדיש הוא, שע"י זה מתקדש שמו הגדול יתברך, הרי צריכים אנו להבין פירוש המילים וכיצד השבח וההקדשה, ולואי ונזכה לומר ולש-

⁵⁸ (יחזקאל לח, כג).

יתרומם, יתנשא, יתהדר, יתעלה, יתהלל)
 "כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העוֹלָם
 לם" (תניא ושבוּלי הלקט) וע"כ אנו
 ממשיכים "בעלמא די ברא" — בעולם
 שברא (דהיינו ע"י 10 מאמרות). ומדייק
 בעל "שבלי הלקט" שמצינו במדרש
 שעשרת הדברות שנתנו במעמד הר סיני
 שהיה סיום בריאת העולם ("אם ישראל
 מקבלים את התורה" וכו') כלולין ב־10
 המאמרות שנברא העולם. וכשם שב־עֶשְׂרֵת
 הדברות היתה הפסקה בין שתי
 הראשונות ששמעו מפי הגבורה 1—8
 האחרונות שמסרן משה, כך מפסיקים אנו
 בארמית המבדילה בין שני השבחים
 הראשונים יתגדל ויתקדש לבין שמינת
 האחרים "יתברך... יתהלל". וכנגד עשר
 לשונות של שבח והלל שאמר דוד
 בתהילים כמובא בירושלמי (פ"א מגלה):
 אישור, נצח, נגון, שיר, מזמור, השכל,
 רנה, תודה, תפלה, ברכה, (פר"ח).
 והרמב"ן⁶⁰ מונה ט' שבחים (כולל
 הארמים) כנגד ט' שירי המעלות⁶¹
 (תהילים קכ, — קלד) וכן ט' השבחות
 ב"ישתבח" וט' ויין ב"אמת ויציב" (לבד
 מאמת המחובר למעלה) עד "טוב ויפה".
 שמיא רבא — על שם הכתוב⁶² "יקדשתי
 את שמי הגדול ("יתקדש שמיא רבא")
 המחולל בגוים "וידעו הגוים כי אני
 ה'... בהקדשי בכם לעיניהם" שהוא
 המשך הרעיון של קדוש שמו הגדול

גוים רבים וידעו כי אני ה' האמור
 במלחמת גוג ומגוג העתידה שאזי יתגדל
 שם ה' כמו שנאמר⁵⁴ "ועלו מושיעים
 בהר ציון לשפוט את הר עשיו" וכו'
 שכתוצאה ממנה⁵⁵ "ביום ההוא יהיה
 ה' אחד ושמו אחד". וכונתנו להחֲזִיק
 שת מלחמת גוג ומגוג והגאולה שאחריה
 שאז "יתגדל ויתקדש" שמו הגדול.⁵⁶
 ויש בו גם בקשה להעביר הרשעה מן
 הארץ כי כשה' עושה דין ברשעים שמו
 מתגדל ומתקדש בעולמו⁵⁷ (עיון תפלה).
 חשוב להקפיד להדגיש אות "גימל" שב־
 מלת יתגדל, שאם לא מדגישה נשמעת
 כ"קוף" — יתקדל וזה תרגום ארמי של
 מלת עורף — "קדל" ונשמע כאילו מבר־
 קש, חלילה, שיפנה ה' עורפו לנו.⁵⁸
 ועיין שם עוד טעויות אפשריות שיש
 להזהר מהן.

בער בסדורו "עבודת ישראל"⁵⁹ פוסק
 שצריך לומר יתגדל ויתקדש, שני
 ה"דלת" בפתח, המשנה ברורה (שם)
 פוסק שיש לאומרם בצירי "כי הוא עב־
 רי ולא תרגום". למעשה: בנוסחי חב"ד
 והספרדים אנו מוצאים פעמים פתח, וב־
 סדורי חסידים "נוסח ספרד" — פתח,
 צירי ויש הנוהגים כ"משנה ברורה".

בכל הקדיש אנו מוצאים את לשונות
 השבח — שכאמור לעיל הן עיקר הקִדְּשָׁה
 דיִיש — בעברית, סה"כ עשר לשונות
 (יתגדל, יתקדש, יתברך, ישתבח, יתפאר,

⁵⁸ (משנה ברורה, או' ס' סק ה).

⁵⁹ (עמ' 129).

⁶⁰ (ס' יב).

⁶¹ (תהילים קכ, — קלד).

⁶² (יחזקאל לו, כג).

⁵⁴ (עובדיה א, כא).

⁵⁵ (זכריה יד, ד).

⁵⁶ (לבוש ואבודרהם).

⁵⁷ (ע"י רש"י שמות יד, ד ומגילה דף יז ע"ב).

יִהּ רַבָּא, לקרא לחצי השם — רבא, גדול? וגם מסתבר יותר כי אין מדברים על השם הגדול — רבא.

בעלמא די ברא כרעותיה — חשוב להק' פיד לומר די־ברא בשתי מילים נפרדות ולא "דברא" — באחת: כי כך הוא לשון דקדוק ארמית, כך מופיע תמיד בדניאל (די מלכא, די חזיתון ועוד) ובתרגום מדויק של אונקלוס וירושלמי, שמלת די מלה בפני עצמה בארמית, וכן כתב מפורש ב"נגיד ומצוה"⁶⁷ ויש לנו להקפיד ולהתפלל תפלותינו בלשון צחה ומדויקת.

כרעותיה = כרצונו.⁶⁸ בער מעיר שכאן מסתיים המשפט שפירושו "יתגדל ויתקדש דש שמו הגדול שברא כרצונו". וההמשך "וימליך מלכותיה" הוא התחלת משפט חדש. ע"כ צריך להקפיד להפסיק כאן הפסקה קטנה באמירת הקדיש בין "כרעור תיה" לבין "וימליך" ולא לקוראם יחד.

ההדגשה וההוספה שה' ברא את העולם כרצונו⁶⁹ ("כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ") באה להדגיש שלא התייעץ על בריאתו אפילו עם המלאכים, שלא כבבריאת האדם — "נעשה אדם", לשון רבים, שאמרו רבותינו⁷⁰ "שנמלך עם פמליא של מעלה". אבל כאן בבריאת העולם ביום הראשון לא התייעץ עם המלאכים שנבראו רק אח"כ ביום השני,

שבמילים הקודמות "יתגדל ויתקדש" ובפסוק שביחזקאל שם. (יעקב"ץ). לעיל (בפרק על שפת הקדיש) הבאנו כשם מחזור ויטרי את הפירוש שיש כאן ג' מילים: "שם יִהּ רַבָּא", שם יִהּ הגדול שפירושו: שכיום, בגלות, אין אנו מבטאים שם הוי"ה כקריאתו ומקצרים שמו רק לב' אותיות ראשונות שאין השם שלם עד שיימחה זכר עמלק ורק "ביום ההוא יהיה... שמו אחד", מלא. ועל זה אנו מתפללים בקדיש שתבא הגאולה ויתגדל ויתקדש שם יִהּ החסר היום, בגלל הגלות, ויתגדל לשם הוי"ה המלא. "יהא שמיא רבא" — יהיה שמו גדול ושלם, כך מפרש גם ה"לבוש".

נגד פירוש זה יצא כבר תוספות⁶³ שמלשון הגמ' שם "ועונין יהי שמו הגדול מבורך" לא משמע, כויתרי, יהיה שמו — גדול, כי אם יהי שמו הגדול — מבורך לעולם וכו'. עפ"י זה גם כאן נפרש "שמיא רבא" — יתגדל ויתקדש שמו הגדול, ומלת "שמיא", תופיע כך "שמה" — בצירי, בלי יו"ד, בער מוכיח שנקוד זה מתאים לארמית (בלי יו"ד) ומוכיח מדניאל⁶⁴ שמופיע "שמה" בצירי חסר. ובקהלת רבה⁶⁵ "בשעה שהזקן יושב ודורש ועונין אחריו: "אמן יהי שמו הגדול מבורך" וכו' ומברכות⁶⁶. וגם אבודרהם מפרש כפירוש התוספות ומוסיף להקשות איך אפשר לומר שם

⁶³ (ברכות ג, יא).

⁶⁴ (ב, כ וד, טז).

⁶⁵ (דף קט).

⁶⁶ (כא עב).

⁶⁷ (כא, ע"ב).

⁶⁸ (כא ע"ב).

⁶⁹ ("כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ")

תהילים קלה ו).

⁷⁰ (בראשית רבה כח, ד).

לי, יתהון לא הניין לי" — אלו נאים לי, עולמות אחרים לא נאים לי. וזה "בעלמא די ברא כרעותיה", אותם שאמר "דין הניין לי" ורצוני בהם"⁷⁶.

וימליך מלכותיה — שתהיה יראת מלכך תו עלינו, שנרגיש שמולך בנו, שימליך עלינו מלכותו⁷⁷ פירוש נוסף: שיאריך מלכותו לעולם. כלומר "בעלמא ובזמן קריב" — שיהיה ויקרב הזמן והעת, בחיינו ובחיי כל בית ישראל במהרה, הזמן שימלוך שוב בציון וירושלים כבר תחילה ושתאריך מלכות זו — בלי גלות נוספת — לעולם, בחיי כל בית ישראל, אף בדורות לעתידים לבא⁷⁸.

ראוי לשים לב לתואר "מלכותיה", מלכות של⁷⁹. כפי שאנו אומרים ב"עלינו" "כי המלכות שלך היא ולעולמי עד תמיד לך בכבוד", כלומר היות ומלכות ה' אינה כמלכות בשר ודם. שמלכות בור' תלויה בגורם חיצוני — ברצון הבורא וע"כ אינה נצחית כי האדם אינו נצחי, אך מלכותך ששלך היא ואינה נובעת ומוכתרת ע"י גורם חיצוני "כי המלכות שלך היא" וע"כ "לעולמי — עד תמלוך" היא גם נצחית ואין מי שנתנה לך ויכול ליטלה ממך. "הממליך מלכים", מלכי בור' שמלכותם ממך היא, אבל אתה, המלכות שלך, "ולו המלוכה", וזה אומרים בקדיש "וימליך מלכותיה" מאחר וזו מלכותיה, מלכותך ע"כ היא תאריך, לנצח⁸⁰.

ע"כ מודגש שבריאת העולם היתה כרצונו בלבד, (אבודרהם). ואולי כונתו להדגיש בריאת העולם יש מאין שלא קדם לעולם שום חומר קדום — יש מיש — שהגביל את ה' ברצונו לברוא. לפירוש זה — "העולם שברא כרצונו" — מלת "כרעותיה" מכוונת למת "די ברא", שברא כרצונו. אבל הגאון ר"א מוילנא כתב שמלת "כרעותיה" המשך ל"יתגדל ויתקדש" ופירושה "שמו הגדול יתגדל ויתקדש כרצונו, בעולם שברא". יתקדש כרצונו. והביא הגר"א ראייה מנרסח תפלתנו בפתחת הארון: "על הכל יתגדל ויתקדש" שמו של ממ"ה הקב"ה... כרצונו וכרצון יראיו, שאעפ"י שלפני כרצונו אנו אומרים "בעולמות שברא" וכו', ברור ש"כרצונו וכרצון יראיו" אינו מכוון לעולמות שאותם לא ברא כרצון יראיו שעדיין לא נבראו, אלא שם הכונה "יתקדש כרצונו וכרצון יראיו" החפצים בקדוש שמו, וא"כ גם כאן הפירוש כך הוא. לסיום משפט כזה יש הרבה ראיות גם במקרא⁸¹ ובחז"ל: מקרא זה מסוּרס הוא⁸².

אעפ"כ אפשר גם לפרש שברא העולם כרצונו וגם בפתחת הארון לפרש "העולמות שברא כרצונו וכרצון כל יראיו" עפ"י המדרש⁸³ שכשברא עולמו נמלך בנפשותיהם של צדיקים, כרצון יראיו.⁸⁴ או לפי דברי ר' אבהו⁸⁵ "מלמד שהיה בורא עולמות ומחריבן ואמר: דין הניין

⁷⁶ (שם פ"ג).

⁷⁷ (דובר שלום).

⁷⁸ (אבודרהם).

⁷⁹ (פי' התפלות לרבנו יהודה בר' יקר).

⁸¹ (שמות ד, לא; יב, לב ועוד).

⁸² (סוטה לח, א ב"ב קיט, ב ועוד).

⁸³ (בראשית רבה ח, ז).

⁸⁴ (פי' התפלות לרבנו יהודה בר' יקר).

ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה — יצמית ישועתו ויקרב משיחו (יש גורסים "קץ" משיחיה").

בחייכון וביומיכון ובחיי די — כל בית ישראל — להקפיד די — כל ולא דכל (לא דל"ת בצירי ולא בשוא, כפל הל"שון "בחייכם וביומיכם" מוסברת כך באבודרהם: בקשנו קירוב בא המשיח "ויקרב משיחיה", ולפי שבזמן הגאולה לא ישארו בחיים כי אם אחד מעיר ושניים ממשפחה⁸¹ ע"כ אנו מבקשים שיקרב קץ משיחו בחיינו, דהיינו שנהיה מאותם שישארו חיים בזמן המשיח, וביימינו, מהר בזמן ובימי חיותינו פה על האדמה, ואין זה כפל וייתור.

לכאורה משמע מהלשון "בחייכם וביומיכם" שמוציא עצמו מן הכלל ואינו מתפלל שיחול על עצמו כי אינו אומר בחיינו וביומינו ("בחיינו וביומנו") אבל מוכיח בעל "עיון תפלה" שע"כ אנו מוסיפים "בחיי די כל בית ישראל" שבוזה מכלילים אנו את עצמנו וע"כ יש להקפיד להוסיף מלת כל גם ב: עושה שלום... ועל כל ישראל, שיש שלום... לברכנו ולברך את כל עמך ישראל, יהא שלמה רבא... ועל כל ישראל, כרצון כל בית ישראל, תשלים משאלין... ולבא דכל עמך, יחדשהו... ועל כל עמו

וכי' וכי'. ומאחר שבמלת כל, הכליל עצמו, זה עדיף על בחיינו וביומינו להדגשת מגמת הקדיש המדבר אל הצבור שיגדלו ויקדשו שמו הגדול בחייהם וכי' וע"כ מסיים להם: ואמרו, אמן. ועוד בענין הכפל, בפשטות: לא רק בחייכם — לעתיד לבא בתחיית המתים, אלא גם ביומיכם, העכשויים ובחיי כל בית ישראל, החיים היום וכל אלה שיקרמו בתחייה העתידה, והרי לנו הסברה חנוכית נוספת לתפקיד האדם מישראל לדאוג לכלל ישראל ולבקש גם טובתם כשמבקש על עצמו.

בעגלא ובזמן קריב — בקרוב ובמהרה⁸² כמו שנאמר: "בעתה אחישנה"⁸³ ובקש תנו שכל הנ"ל — קדוש שמו, גאולה והארכת מלכותו — יהיו כבר עתה. מלה זו "עגלא", כתרגום ארמי ל"מהרה" מצינו רק בגמ'⁸⁴ אך בכל שאר המקומות⁸⁵ מתרגם אונקלוס "מהר, מהרה — בפריע" או (וימהר אברהם בפ' וירא, וימהר יוסף, במקץ) — "ואוחי" ומדוע נקטו כאן תר"גום "בעגלא" שאינו שכיח אפילו בארמית ואולי לא יבינוהו העם ומה הועיל להם התרגום הארמי? ועוד, אם בעגלא זה במהרה, הרי כלול "בזמן קריב" והכפל למה? מצאנו במשלי⁸⁶ תרגום המלה "בפ-

⁸⁰ (דובר שלום).

⁸¹ (מלאכי ג, ב: "ומי מכלכל את יום בוראו ומי העומד בהראותו, כי הוא כאש מצרף" וזה מה שאומרת הגמ' סנהדרין צח ב: "ייתי ולא אחמיגיה", יבא המשיח ולא אראנו, מרב הצרות העתידות לבא בזמן

ההוא).

⁸² (איוב כ, ה בתרגום).

⁸³ (ישעיהו ס כב).

⁸⁴ (ברכות יח עב וסנהדרין גב עא).

⁸⁵ (במדבר יו, א, דברים יא, יו, שמואל

א, כ, לח).

יהא שמה רבה... לעלמי עלמא — עפ"י דניאל ב, כ "להוא שמה די אלהא מברך מן עלמא ועד עלמא". וכבר הזכרנו (בפרק "מקור הקדיש", בתחילת מאמר רנו) כי איש"ר הוא תרגום של הענייה ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד שהיתה נהוגה במקדש ע"י כל הקהל. כמו־כן הובאו לעיל המקורות המוכיחים כי איש"ר הוא עיקרו של הקדיש ובשם זה מופיע בכל הגמרות ומדרשים וזוה עיקר הזכרת שבחו של ה' ע"י הקהל, ועיין עוד מה שאמרנו לעיל בפירוש "שמיה — או שמה — רבא", וכמה גדולה מעלת ענייה זו ושכר האמירה בכוונה. וכאן ראוי להזכיר שמה שהבטיחו שם⁸⁰ לעונת איש"ר שנמחלים לו עור־נות 70 שנותיו ואפילו אם יש בו שמץ ע"ז, ופותרים לו שערי גן עדן — זה מותנה בהעונת איש"ר "בכל כוחו" והפירוש "בכל כונתו, שלא יחשוב בדבר אחר, אלא שיהיה כל כח שבגוף עמו" (אבודרהם) דהיינו גיוס כל כוחות הנפש לרכוז בשבח המקום ב"ה, וזה כולל גם כח הגוף, דהיינו — קול רם. כי רש"י שם פי' "בכל כונתו". ור"י בתוספות שם, בשם הפסיקתא — בקול רם, ובבית יוסף (נ"ו) כתב כך גם בשם הזוהר ובשו"ע גם "ולענות אותי בקול רם". ואין זו מחלוקת כי "כל כוחו" כולל כוחות הנפש — כונה — והגוף — קול רם, וקשורים הם, כדברי רבינו יונה

תע" — בעגלא, ואולי ע"כ השתמשו כאן במלה זו לבקש שתבא הגאולה (ויקרב משיחיה, וימליך מלכותיה) בפ"תע, ביהסח הדעת כדברי הגמ'⁸⁷ שמשו"יבא בפתע, וע"כ הוסיפו — אמנם בפתע אבל שזה יתרחש "בזמן קריב".

ואולי לא הזכירו כאן "מהרה" משום מה שמשמע מגמ'⁸⁸ שמהרה דמרי עלמא הוא 852 שנים⁸⁹ וע"כ אנו מבקשים לא "במהרה", כי אם בעגלא ובזמן קריב. (ברוך שאמר).

ועד מבטאים אנו בזה צפייתנו ומאויינו שתבא הישועה בדרך על־טבעית, שכל מה שנעשה בנס, שלא כדרך הטבע. נעשה מחר ואינו אורך זמן⁹⁰.

טוב להקפיד לומר "בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן" בבת אחת, ואח"כ יענה הקהל איש"ר לפי שנאמר "גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדיו".

ואמרו אמן — על שם הפסוק "ואמר כל העם — אמן". מפני הרגלם בעניית אמן ובפנייה לקהל לומר אמן, הבינו כולם את משמעות הפניה גם בעברית וע"כ הושארה בל' הקודש וכן גם אח"כ הביטוי "והחיים עלינו ועל כל ישראל" שהיה, כנראה, שגור על פיהם בעברית והושאר כך אף תוך משפט שתחלתו ארמית ("יהא שלמא רבא")⁹¹ — והכונה שאנו עונים אמן, כן. גם יהי רצון כפי מה שאמר תחזן שימלוך מלכותיה בעגלא וכו'.

⁸⁰ (כט, א).

⁸⁷ (סנהדרין צו א).

⁸⁸ (גיטין פח ע"ב).

⁸⁹ (עיין שם ברש"י).

⁹⁰ (דובר שלום).

⁹¹ (בער).

⁹² (שבת קיט, ב).

שבבית יוסף: "ומפני שיש בני אדם שאין כונה שלהם מתעוררת אלא ע"י הכוח (= התאמצות) — אומר (בגמ') בכל כוחו". ונמצא, לפי זה, שבאיש"ר אין ההגבלה שבשאר "אמן", "שלא יג" ביה קולו יותר מן המברך"⁹³ דכאן מותר וצריך לענות בקול רם.

בסוכה⁹⁴ מופיעה מחלוקת בין רבא ורב ספרא אם חייב לומר, "יהא שמיא רבא" ו"מברך" בבת-אחת, בלא הפסק או בהפסק בין רבא למברך. נראה שמחלוקת זו תלויה בגירסה "שמה" או "שמיא" ובפירושה, שהבאנו לעיל בין הויטרי ותוס' ברכות (בפירוש "שמיא רבא"). עפ"י מחזור ויטרי "שמיא" הוא שם י"ה ו"שמיא רבא" פירושו ששם י"ה המקוצר ימולא ויגדל, הרי גם כאן עונה הקהל באותה משאלה ש"יהא שם י"ה רבא" שלם וגדול ואם כן אין לזה קטור עם "מברך" וצריך להפסיק ביניהם (דעה זו מוזכרת גם בטור ובאחרונים). ולדעת התוס' ש"שמה רבא" זה שמו הגדול, הרי יש לאחד הכל במשפט — משאלה אחד "יהי שמו הגדול מבורך לעולם" וכו' (וכן הובא בטור וברמ"א) ולצאת ידי חובת שני הפרושים טוב להקפיד לא להפסיק לא בין שמה לרבא ולא בין רבא למברך ולומר בבת אחת "שמה רבא מברך"⁹⁵.

מאידך, ראוי לעשות הפסק קל בין יהא שמה רבא, כי האמן קאי אלפני כן

"יתגדל ויתקדש... אמן" ויהא שמו הג" בשו"ע⁹⁶ פסק: "העונים עד 'לעלמי עלמיא' בלבד (כלומר ולא אומרים גם תיבת 'יתברך') טועים הם, כי אסור להפריד בין עלמיא ליתברך" ואילו הגר"א בביאורו לשו"ע כתב לומר רק עד עלמיא כי כאן הוא סיום השבח של "יהא שמה רבא" ומיתברך והלאה מתחיל ענין חדש ואין לערבם. והמשנה ברורה מיעץ לומר "עלמיא, יתברך" אבל בהפסק קל "בשתי השימות" ואז זה כדעת השו"ע ומותר גם לפי הגר"א, אבל אם נמצא באיזו תפלה במקום שמותר להפסיק לעניית איש"ר, יקפיד להפסיק ולומר רק עד עלמיא ולא יוסיף "יתברך" שספק אם שייכת לענין ומותר בגלל להפסיק במקום שעומד.

יש נוהגים לומר מאיש"ר עד "דאמרין בעלמא" (עדות המזרח) וכן משמע מל' בית יוסף וכך הדין מדברי המגן אבר' הם וכן כתוב בשלה". אבל באחרונה אומר לומר רק "איש"ר מברך לעלם ולעלמי עלמיא" ותו לא⁹⁷ כי זהו בלבד עיקר השבח ובו יש שבעה מילים (אמן קאי לפני כן ואינו מענין זה והשבח בן ז' מילים מ"יהא" עד "עלמיא") וכח' אות' יות. גם בפסוק של בריאת העולם "ברא" שית ברא" וכו' 7 מילים, 28 אותיות דול הוא שבח חדש.

ובפסוק נתינת התורה⁹⁸ 7 מילים, 28 אותיות ובמשלי⁹⁹ "ה' בחכמה יסד ארץ"

⁹³ (ברכות מה, א).

⁹⁴ (לט, א).

⁹⁵ (מגן אברהם בשו"ע סי' נו סעיף קטן ב).

⁹⁶ (סעיף ג).

⁹⁷ (וכן הוא ברס"ג וברא"ש).

⁹⁸ (שמות כ א).

⁹⁹ (ג, יט).

יתברך ויתשתבח... ויתהלל — (א) יתברך — "יתברך באלקי אמן" ¹⁰³ גם כן ב"התפעל וכן תלאה. (ב) ישתבח — ב"התפעל "להשתבח בתהלתך" ¹⁰⁴ וכתוב "שב-חוהו כל האומים" ¹⁰⁵ (ג) יתפאר — "יש-אל אשר בך אתפאר" ¹⁰⁶ ו"לך ה' הגדול לה... והתפארת" ¹⁰⁷ ד— (ה) יתרום ויתנשא — ¹⁰⁸ "המתנשא לכל לראש" ¹⁰⁹ ארוממך אלקי המלך ¹¹⁰ "הנשא שופט הארץ" ¹¹¹ "עתה ארומם, עתה ארומם, עתה אנשא" ¹¹².

(ו) יתהדר "השתחוה לה' בהדרת קדש דש" ¹¹³ "אל תתהדר לפני המלך" ¹¹⁴ "משבח ומרום ומהדר למלך שמיה" ¹¹⁵.
(ז) יתעלה — "עלה אל בתרועה" ¹¹⁶ "מאד נעלית על כל אלי" ¹¹⁷ (תה" צו, ט').

(ח) יתהלל — "ויתהלל עם נחלתך" ¹¹⁸ "יהללו את שם ה'" ¹¹⁹.

מצינו שאין כאן סתם אוסף מקרי של מליצות ותשבחות הקיימות בלשון העברית כי אם — (א) הלשונות המופיעות במקרא בלשון "מתפעל" — חלקם על ה' וחלקם על בור' (ולא כולם צטטנו

וכי' 7 מילים, 28 אותיות ובבריאה — 7 כוכבי לכת, 28 מחנות הלבנה, הרי לנו זהות בין הקדיש, בריאת העולם ומתן תורה מצאנוהו כבר לשיל (בפירושו "יתגדל ויתקדש") ב-10 שבחים בקדיש, 10 מאמרות שנברא העולם ו-10 דברות שבתורה ומכאן "כל העונה איש"ר בכל כוחו — נעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית." ¹⁰⁰ מאחר שיש להקפיד על 28 = כח' אותיות (שים לב למנהג לומר לפני קדיש את הפסוק "ועתה יגדל נא כח ה' וכי' ומה שאמר בגמ' העונה איש"ר בכל כח שרומז לכ"ח אותיות באיש"ר שהוא עיקר הקדיש). על כן לויטרי שגורס "שמיה" ביד צריך לומר לעלם לעלמי עלמיא ולא "ולעלמי עלמיא, בלי, וא"ו, כדי שלא יהיו 29 אותיות ויש גורסים "ולעלמי עלמיא בואו" ¹⁰¹ ואעפ"כ נשארות רק 28 אותיות כי סוברי סכתוספות — החולק הויטרי — ששמה — חסר יו"ד, כבדניאל. ובפרט שנוסח ארמי זה "לעלם ולעלמי עלמיא" לקוח מאונקלוס על הפסוק ה' ימלוך לעולם ועד" ¹⁰² לעולם ועד, תרגם — לעלם ולעלמי עלמיא, הרי שצריך ואו.

¹¹⁰ (תה' קמה, א).

¹¹¹ (צב, ב).

¹¹² (ישעיהו לג, י).

¹¹³ (תה' פ"ט, ב).

¹¹⁴ (משלי כה, ו).

¹¹⁵ (דניאל ד, לד).

¹¹⁶ (תה' מז, ו).

¹¹⁷ (תה' צו, ט').

¹¹⁸ (תה' קו, ה).

¹¹⁹ (תה' קמה, ה).

¹⁰⁰ (אבודרהם).

¹⁰¹ (אבודרהם, בית יוסף ועוד).

¹⁰² (שמות טו, יח).

¹⁰³ (ישעיהו סה, ז).

¹⁰⁴ (תהילים קו, מז ודה"א טז, לה).

¹⁰⁵ (תה' קיו, א).

¹⁰⁶ (ישעיהו מט, ג).

¹⁰⁷ (דהי"א כט, יא).

¹⁰⁸ (ע"י דניאל יא, יב).

¹⁰⁹ (דהי"א כט, יא).

רקיעים, והאומרים אתה מהן הוא — או שהשבח השמיני כנגד הרקיע שמעל הח' יות או משום שאחרי יתברך (יש"ר מברך... יתברך) אומרים "אמן" (כפסק המג"א) א"כ אינו נכלל בשבחים ויש רק ששה וצריך להוסיף "יתהלל" כמנהגו או "יתקלס" כמנהג קדום.

נוסיף רק מה שהובא ב"משנה ברורה" — ומקורו בשל"ה — שיש להקפיד לב' טא אות "בית" של יתברך שלא ישתמע, חלילה כיתפרך, קללה כפי שמתחלף בפניו במהירות וכן ה"א דיתהלל שלא נאמר, חלילה, יתחלל.

שמה די — קודשא בריך הוא — אין לטעות ולומר בבת־אחת "קודשא בריך הוא" כאילו הוא תרגום כינוי ה' הקדוש ברוך הוא, כי אם אלו שני משפטים נפרדים. "יברך... ויתהלל שמיה דקדש" שא", יתהלל שם הקדוש, ואח"כ משפט חדש "ברוך הוא לעילא וכו', ברוך הוא מעל כל הברכות, שירות וכו'. וכן מביא המגן אברהם. או"ח נו אות ח בשם ה"אור זרוע". אבל ב"ביאור הגר"א" שם כותב דוקא לאמרם בבת־אחת ושוה כן שם ה' ומשמעות המשפט שמיה דקב"ה, שמו של הקב"ה וההמשך מתחיל מ"לעילא" ומלה זו נמשכת אל היתברך וישתבת, כלומר — יתברך וכו' מעל כל הברכות, שירות והוסיף שכן משמע מרמב"ם וש"ע שכתבו שאחרי בריך הוא עונים "אמן" משמע שברוך הוא כן שייך ל"קודשא" שלפניו, וכן הוא בנוסח רב

לעיל) ב) אלה שהמקרא משבת בהם את ה', או קורא לנו לשבח.

כבר הזכרנו כי ח' שבחים אלה כנגד שבעה רקיעים, והשמיני — כנגד רקיע שעל ראשי החיות ¹²⁰ וע"כ הוזהרנו "להאריך ולמשוך הקילוסין כדי למ' גות (לספור) השבח". ועוד הזכרנו כי עם שני השבחים העבריים בפתיחה (יתגדל ויתקדש) הם 10 ל' שבח כנגד 10 מאמרות ו' דברות — הקשר בין התורה לעולם ובריאתו ושבח ה' שבר קדיש.

הר"י עמדין ¹²¹ פסק לומר כל ע' הפועל בשבחיב אלו ב"פתח" ולא כרו"ה ב"צי" רי", אבל י' בער טוען ש"יתעלה" בלבד הוא בצירי ¹²² כי הוא טוען שכל השבחים הללו ארמיים ובמילים אלו שווה העברית לארמית, ועפ"י דקדוק ארמי היתעלה ב"צירי כבדניאל הג'ל.

מעיקרו היה הנוסח "יתקלס", כשבח אחרון, וכן הוא בטור או"ח נו וברבינו עמרם גאון ובמסכת סופרים יד הלכה יב ובמשנה פסחים ¹²³ "לעלה ולקלס", כנראה שאח"כ הוחלפה מלה זו ב"יתל" הלל". משום שקילוס משמעו גם "קלס" — קללה ¹²⁴ ובתשובות הרמב"ם דף נא א כתב ר' אברהם בנו, שהרמב"ם אביו נמנע מלומר "יתקלס" מפני "שהיא מלה משותפת בין עילוי (שבח) והפכו". ב"מנהיג", בשם רס"ג, בויטרי ובאבן ירחי כתוב כי יש מקום שלא לומר לא יתהלל ולא יתקלס כדי שישארו רק ז

¹²⁰ (כל"בו).

¹²¹ (בסדורו "בית יעקב" עמ' 42).

¹²² (דוגמת: דניאל ב, ט; ג, כט).

¹²³ (קטו ע"ב).

¹²⁴ ("וקלסה לכל הארצות" — יחזקאל כב,

ד "ויתקלסו בך" — כב ה וכו').

המשפט הקודם יתברך וישתבח.. וית' הלל, למעלה מכל התשבוחות וכו'. והכונה אחת או ברוך הוא לעילא וכו' או יתב' רך... לעילא וכו'.

מצאנו כאן ד' לשונות של שבחים ברכות, תשבוחות ונחמות, כנגד 4 אותיות שם הוי"ה שקוצץ בגלות כנ"ל ואנו מצפים להתנחם בבנייתו וגם הקב"ה יתנחם בזה וזה ה"נחומתא" שבסוף, כנ"ל גר הוי"ה שיושלם בנחמת ציון ובנין ירושלים.¹²⁶ (לבוש).

ענין זה של "נחמתא" — מה טיב נחמת ה' העסיק פרשנים רבים. לעיל פירשנו שה' "מתנחם בנחמת ציון (לעילא מכל נחמתא) יותר משאר נחמות של בני אדם (שמתנחמים בדברים השייכים להם) ומצאנו שה' מתנחם בנחמות, שנאמר¹²⁷ "וגנתי על העיר הזאת להושיעה למעני" וגם מגמ'¹²⁸ שבשע השאנו אומרים איש"ר הקב"ה דואג על "שהגלה את בניו" וכו' ע"כ אנו מתפללין שיתנחם מאותו צער.¹²⁹

בגלל קושי זה (לומר שה' מתנחם) פיר' שו גם אחרת את תרגום נחמתא. בעל "הכתב והקבלה" מביא ש"נחם" בערבית פירושו — תפארת והלול. ומתאים לשלש דלעיל, ברכות, שירות, תשבוחות, ותפארת (כך מפרש הוא את "מתנחם לך להרגך", שעשי התפאר בתוכניתו להריגת יעקב). אבל בפשוטו נראה בכ"ז שכל הנחמות

עמרם גאון, בני רומא, ספרדים, תימנים, ויטרי ועוד.

יש למצא סיוע לדברי המג"א שאין זה שם הקב"ה כי אם שני משפטים נפרדים, בכך שכתוב נא "קודשא" שפירושו "הקודש" ולא "קדישא" — קדוש וע"כ מת' אים הקריא" שמיה דקודשא" שם הקודש, יותר משמיה דקודשא בריך הוא". וא"כ אנו מדברים על מדת הקודשה ולא על שם הלווי של ברוך הוא (יעב"ץ).

כמו"כ מעיר בער שעפ"י הארמית המלה "קדשא" בשורוק, בלי ואו, אבל ב"עץ יוסף" מביא בשם הכל"בו, עם ואו ש"קדש" בגימטריא 410 כמנין שנות בית ראשון שעל חורבנו והגלות אנו מתפללים בקדיש שנגאל יחד עם שם ה' שנקרא מלא בבית ראשון, ככתיבתו, ע"י הכהנים והיום — חסר (ועפ"ז גם כן "שמיה דקב"ה", עם יוד, שם י"ה).

לעילא מן כל ברכתא... ונחומתא — למעלה, יותר מכל הברכות, השירות, התשבוחות והנחמות הנהוגות בין בני אדם שמברכים ושרים וכו' למלך בשר ודם כמש"נ "ומרום על כל ברכה ותה"ל"ה¹²⁵ למעלה הרבב מהן יהיו השירות וכו' לה'. וכבר הזכרנו לעיל שלמפרשים שהמשפט מתחיל מ"ברוך הוא", פרושו — ברוך הוא, הקב"ה, בברכות ושירות המעולות יותר מכל תשבוחות שבנ"א מברכים למלך, ולמפרשים ש"ברוך הוא" שייך לקודשא דלעיל, הכונה לתחילת

¹²⁸ (ברכות ג, א).

¹²⁹ (אבודרהם).

¹²⁵ (נחמיה ט, ח).

¹²⁶ (לבוש).

¹²⁷ (ישעיהו לו, לה).

שאנו עתידין לראות המרוכזות בישעי' —
 הו' ¹³⁰ מסיים "שירו לה' שיר חדש" וכו'
 וכאן אנו מתפללין שיתעלה ה' מעל כל
 השירות שבנחמת העתיד אפי' מאלו
 שתורשנה בעתיד שיושגב שמו ופרסומו
 של ה' שגם "עמים רבים אמרו: לכו ונע"
 לה... ונלכה באורחותיו", "יבא כל בשר
 להשתחוות" ונלוו גויים רבים" ויברך
 כל בשר שם קודשו" כו'.

דאמרו בעלמא — שנאמרו וייאמרו
 בעתיד ושיכולים בני אדם לומר ולשבח
 ולברך, זה את זה, יותר מכל זה יושר
 לה' ויבורך לו.

תתקבל צלותהון ובעותהון — וכו' ע"ש
 התרגום ל"אשר לקחתי מיד האמורי
 בחרבי ובקשתי" ¹³¹ ותרגומו "בצלתי
 ובעותי", כלומר: תתקבל תפלתם ובקש'
 תם של כל ישראל לפני (קדם) אביהם
 שבשמים ¹³² נשען גם על הפסוק: "ושמ'
 עת אל תחנת עבדך... אשר יתפללו...
 אל השמים" ¹³³.

הוספה זו אינה שייכת לקדיש יתום, כי
 אם לקדיש שבסוף התפלה וטעמה: במד'
 רש תהילים יט: אמר ר' מנחם, מלאך
 שהוא ממונה על התפלה, ממתין עד
 שתתפלל כנסיה אחרונה שבישראל, ונור'
 טל כל התפילות ועושה אותן עטרה
 ונותנה בראש קונו. ולכן בסיום התפלה
 אנו מתפללים שתתקבל תפלתנו ותחנו'
 תנו ותיעשה עטרה לאבינו שבשמיים.

וע"כ אומרים "כתר יתנו לך". בתפלה
 אחרונה — מוסף. ¹³⁴ (פי' התפלה לר"י
 ב"ר יקר).

יהא שלמה רבא וחיים טובים — ע"ש
 "יהי שלום בחילך" ¹³⁵ השלום נקבע
 בסוף לפי ששקול כנגד הכל "עושה
 שלום ובורא את הכל". ובתורת כהנים ¹³⁶
 אחרי ברכות מאכל ומשקה "שהכל" אבל
 אם אין שלום אין כלום, אעפ"י שיש
 מאכל ומשתה, ת"ל "ונתתי שלום בארץ",
 מגיד ששקול כנגד הכל. ובחולין קמ"א
 ע"א גדול השלום, שבאשה סוטה נמחק
 שם ה' ובמים המאררים להביא שלום
 בין איש לאשתו. והתורה משתבחת בש'
 לום "וכל נתיבותיה שלום" ¹³⁷ ועוד
 בחז"ל, שאפי' מלאכים שאין בהם קנאה,
 שנאה ועין הרע צריכים "עושה שלום
 במרומו". ו"חיים טובים" שאם אינם
 טובים, אין החיים כלום.

עושה שלום במרומו — מאמר זה בנוי
 על קרעי פסוקים מ: איוב כה, ב; ישעי'
 הו' כו, יב; ישעיהו כד, ב; תהי' קכה
 ה וקו, מח. אחר פסיעת ג פסיעות
 לאחוריו, כעבד הנפטר מרבו, בכריעה,
 אומר עושה שלום במרומו, בין המלא'
 כים שהם הפכים אש ומים ואין אחד
 מכבה את חבריו (לבוש) והופך פניו
 לשמאלו קודם, ימין השכינה, ואומר "הוא
 יעשה שלום עלינו" בכריעה לימינו, וב'
 כריעה לאמצע "ועל כל ישראל ואמרו
 אמן".

¹³⁴ (פי' התפלה לר"י ב"ר יקר).

¹³⁵ (תהי' קכו, ז).

¹³⁶ (ויקרא כו, ו).

¹³⁷ (במדבר רבה פי"א, ז).

¹³⁰ (מא כו — מב, ט ובפסוק י).

¹³¹ (בראשית מח, כב).

¹³² (תהי' קכו, ז).

¹³³ (מלכים א ה, ל).

ומה שאומרים אמן בקדיש אעפ"י שלא היתה כאן ברכה (שרק עליה נאמר אמן) פי' הוטריו שכך מצינו בנביאים. "ויען בניהו... אמן, כן יאמר... המלך", "ויאמר ירמיהו הנביא, אמן כן יעשה ה'" וכדומה.

ראינו עוצם נפלאות חשיבות ומעלת הקדיש וע"כ יש להזהר מאד בכונה באמירתו ובשמיעתו. והרבה צווחו הר"י עמדין בסדורו, שו"ת "דברי אגרת" ¹⁴⁰ והחתם סופר ¹⁴¹ על זה שכל האבלים והחייבים בביכ"נ אומרים אותו, ואחד מקדים הש"י ני ומבלבלים ומקלקלים מטרת הקדיש וכו'. וע"כ אמרו שרק אחד יאמר קדיש וזה יהיה טוב יותר, גם לחייבים ואבלים אחרים שלא יאמרוהו, אלא בתורות.

ועוד כתבו שאם אי אפשר להתפשר חייבים לאמר כולם יחד מלה במלה בשוה (כמנהג הספרדים) וגם הקהל יוכל כך להקשיב, לכוין ולענות אמן ואיש"ר יחד או שכולם יאמרו יחד בשקט ורק אחד בקול רם, עבור הקהל.

ארכו הדברים ולא עצמנו כאן על רובם. להשלמת הכונה בקדיש יש לדקדק על דיני אמירתו, ואם עומדים בזמן שמיעתו ועוד, יעויין בשו"ע "ובמשנה ברורה סי' נ"ו באורח חיים ובנושאי הכלים האחרים ויעמוד הלומד על דיוקם של דברים ויזכה לאמירה שלמה, לשבח את בוראנו ולקרב ביאת משיחנו. וכן בענין הכריעות שכורע תוך כדי אמירת הקדיש (לכד מדעת הגר"א שאין

לעיל אמרנו שיש לסיים הקדיש בבקשת שלום, שגדול ושקול ככל, ואכן סיימנו בבקשת שלום "יהא שלמא" וכו' וא"כ מהי התוספת, הכפילות היתירה "עושה שלום"? וב"סדר עבודת ישראל" כותב שמשפט זה נתקן לסוף שמונה עשרה ולא לסיום קדיש כלל וכן נראה מזוהר ¹³⁸ "עושה שלום — לצלותא". אך קשה המלה "ואמר" אמן שמתפלל ביחיד לעצמו ולמי יאמר "אמר", משא"כ בקדיש שהוא רק בצבור ובו כמה פניות "אמר אמן" ואכן ברמב"ם ובסדור ר' עמרם מופיעה אמן, בלא "ואמר". ע"כ כותב שנראה שתוקנה לסוף שמו"ע והוסיפה לסוף קדיש כדי לפסוע גם בו ג' פסיעות כעבד הנפטר מרבו "והוספה רים הם שלא הבדילו וכתבו אח"כ (בקדיש) "ואמר" אמן, ככל שאר סיומי הבקשות בקדיש.

בפירוש ה"אמן" כתב ב"דובר שלום" ¹³⁹ שגדלוהו חז"ל שהעונה גדול מהמבורך, לפי דבריהם "ברית כרותה לשפתיים" שיש דברים שאין קיומם נעשה ודאי עד שמבטאים אותם בפה והאמן. מחליט ומקיים הנאמר בברכה. ובחרו באמן ולא ב"ציב, נכון" וכד' עפ"י גימטריא בתורת הח"ן והיות ואותיותיו מורות על יציבות והחלטיות. אין צורתה משתנה גם אם נהפכנה, מ"מ, ונו"ן נקראים, בלי שינוי, ישר הפוך. ומלבדם יש כנ"ל רק עוד אות ואו — הנקראת ישר והפוך וע"כ הוסיפה לפעמים.

¹⁴⁰ (בפתחי תשובה שער ו' ביו"ד).

¹⁴¹ (קנט).

¹³⁸ (תרומת רצח).

¹³⁹ (באוצר התפלות ריט).

התפלות, מחזור ויטרי, אבודרהם, עבודת
הלבבות לריעב"ק, ברוך שאמר, פי'
התפלות לר"י בר יקר. נתיב בונה ועבו'
דת ישראל לר"י. בער. רבים הפירושים
הנוספים ולא באנו אלא לזרז למזורזים
לפקוח עיניים על העומק והרום שבקדיש
ולהמשיך ללמוד פירושו וענינו. בזכות
כונה זו נזכה לגאולה השלמה במהרה
ולתחיית המתים.

כורעים כלל) יש מחלוקת מתי כורע
והיכן. באופן כללי יש ארבע כריעות
חובה והחמישית — רשות ועיין בפוסקים
— מקום הכריעות. ובספר ה"פרדס"
לרש"י סימן ו תמצא פירוש לקדיש
נוטה לדרך הרמז ועיין ב"שבילי הלקט"
ה' ובפירוש "אבן אליהו" בסדור הגר"א
ועוד.

סכמנו מאמרנו בעיקר על הפירושים
בסדורים: בית יעקב לר"י עמדין, אוצר